

**SIEDLECKIE ZESZYTY
KOMENIOLOGICZNE**

Seria
PEDAGOGIKA

TOM V/2018

**JAN AMOS KOMENSKI
W EPOCE WSPÓŁCZESNOŚCI
odczytania – kontynuacje – krytyka**

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Siedlce 2018

Komitet Redakcyjny:

Redaktor naczelna – **dr hab. Barbara Sitarska, prof. UPH** (Wydział Humanistyczny, Instytut Edukacji)
Redaktorzy tematyczni: dydaktyka – dr hab. Anna Karpińska, prof. Uniwersytetu w Białymstoku; pedagogika historyczna i filozoficzna – dr hab. Sławomir Sztobryn, prof. ATH w Bielsku-Białej; pedagogika specjalna – dr hab. Leszek Ploch, prof. UPH; redaktor statystyczny – dr hab. Katarzyna Rymuza; redaktor języka angielskiego – mgr Izolda Lisowska-Popoiłyk; redaktor języka niemieckiego – dr inż. Marzena Lisowska; redaktor techniczny – dr Piotr Świtalski; sekretarz redakcji – dr Renata Matysiuk

Recenzenci:

prof. nzw. dr hab. Sławomir Sztobryn, Akademia Techniczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej

prof. nzw. dr hab. Anna Koźuh, Uniwersytet w Primorska, Słowenia; Krakowska Szkoła Wyższa im. F. Modrzewskiego w Krakowie

Wyniki badań, zrealizowane w ramach tematu nr 412/15/S, zostały sfinansowane z dotacji na naukę, przyznanej przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

Rada Naukowa „Siedleckich Zeszytów Komeniologicznych. Seria: Pedagogika”:

prof. Natasza Angeloska-Galewska (Uniwersytet w Macedonii, Macedonia); prof. Jiří Beneš (Czeska Akademia, Praga, Czechy); dr hab. Mikołaj Bieluga (Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Siedlce, Polska); dr hab. Adam Fijałkowski (Uniwersytet Warszawski, Warszawa, Polska); dr hab. Janina Florczykiewicz (Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Siedlce, Polska) – przewodnicząca; prof. Andreas Fritsch (Freie Universität, Berlin, Niemcy); Zornitza Ganeva, dr hab. Faculty of Education (University "St. Kliment Ohridski" Sofia, Bułgaria); dr hab. Jarosław Gara (Akademia Pedagogiki Specjalnej, Warszawa, Polska); dr hab. Andrzej Gofron (Akademia Techniczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej, Bielsko-Biała, Polska); prof. Martin Golema (Uniwersytet Mateja Bela, Bańska Bystrzyca, Słowacja); dr hab. Lubomír Hampl (Akademia Techniczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej, Bielsko-Biała, Polska); prof. Mariola Jarczyk (Uniwersytet Śląski, Katowice, Polska); dr hab. Anna Koźuh (Krakowska Szkoła Wyższa im. A. Frycza Modrzewskiego w Krakowie, Kraków, Polska); prof. Boris Koźuh (Uniwersytet Primorska, Słowenia); izr. prof. dr Jelena Maksimović (Uniwersytet w Niszu, Nisz, Serbia); prof. Meinert Meyer (Uniwersytet w Hamburgu, Hamburg, Niemcy); prof. Swietłana Martschukowa (Pedagogiczne Centrum J.A. Komerńskiego w Petersburgu, Petersburg, Rosja); prof. Heliodor Muszyński (Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. J.A. Komerńskiego w Lesznie, Leszno, Polska); prof. Naděžda Pelcová (Uniwersytet Karola w Pradze, Praga, Czechy); prof. Irina Predborska (Kijowskie Towarzystwo Filozoficzne, Ukraina); dr Manfred Richter (Niemieckie Towarzystwo Komeniologiczne w Berlinie, Niemcy); dr Věra Schifferowa (Czeska Akademia, Praga, Czechy); dr hab. Swietłana Shchudlo (Uniwersytet w Drohobyczu, Drohobycz, Ukraina); prof. Muhamed Škrgić (Uniwersytet w Bihaciu, Bihać, Bośnia i Hercegowina); prof. Shinichi Sohma (Uniwersytet w Hiroszimie, Hiroszima, Japonia); dr Petr Zemek (Muzeum J.A. Komerńskiego w Uherskim Brodzie, Uherski Brod, Czechy); prof. Kazimierz Żegnalek (Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Siedlce, Polska)

www.comenius.uph.edu.pl

© Copyright by Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Siedlce 2018

PL ISSN 2450-7245

INDEX
INTERNATIONAL

Publikacja jest indeksowana w bazie
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL

Zdjęcie na okładce: Iohannis Amos Comenii „De rerum humanarum emendatione consultatio catholica”, 1966

Żaden fragment tej publikacji nie może być reprodukowany, umieszczany w systemach przechowywania informacji lub przekazywany w jakiegokolwiek formie – elektronicznej, mechanicznej, fotokopii czy innych reprodukcji – bez zgody posiadacza praw autorskich.

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach

08-110 Siedlce, ul. Żytnia 17/19, tel. 25 643 15 20

www.wydawnictwo-naukowe.uph.edu.pl

Ark. wyd. 15,9. Ark. druk. 17,3.

Druk i oprawa: volumina.pl Daniel Krzanowski

**SIEDLCE KOMENIOLOGICAL
RESEARCH BULLETIN**

PEDAGOGY SERIES

VOL. 5/2018

**JOHN AMOS KOMENIUS
IN THE CONTEMPORARY PERIOD**
interpretations – continuations – critique

Siedlce University of Natural Sciences and Humanities
Siedlce 2018

Editorial Board:

Editor-in-chief - **Ass. Prof. Barbara Sitarska, PhD, Siedlce University of Natural Sciences and Humanities**

Section Editors: Teaching – Ass. Prof. Anna Karpińska, PhD, Białystok University, Historical and Philosophical Education – Prof. Sławomir Sztobryn, PhD, University of Bielsko-Biała, Special Education – Prof. Leszek Ploch, PhD, Siedlce University of Natural Sciences and Humanities, Editor of Statistics – Katarzyna Rymuza, PhD, Editor of English – Izolda Lisowska-Popoiłyk, MA, PhD, Editor of German – Marzena Lisowska, PhD, Technical Editor – Piotr Świtalski, PhD, Editorial Assistant – Renata Matysiuk, PhD

Reviewers:

Ass. Prof. Sławomir Sztobryn, PhD - University of Bielsko-Biała

Ass. Prof. Anna Koźuh, PhD - University of Slovene Littoral, Slovenia; the Andrzej Frycz Modrzewski Cracow University, Cracow

Scientific Council:

Prof. Natasha Angeloska-Galevska (University of Macedonia, Republic of Macedonia); Prof. Jiří Beneš (Czech Academy; Prague, Czech Republic); Mikołaj Bieluga, PhD (Siedlce University of Natural Sciences and Humanities, Siedlce, Poland); Adam Fijałkowski, PhD (Warsaw University, Warsaw, Poland); Janina Florczykiewicz, PhD (Siedlce University of Natural Sciences and Humanities, Siedlce, Poland) – chairwoman; Prof. Andreas Fritsch (Freie University, Berlin, Germany); Zornitza Ganeva, PhD (Faculty of Education, the St. Kliment Ohridski University of Sofia, Bulgaria); Jarosław Gara, PhD (Special Education Academy, Warsaw, Poland); Andrzej Gofron, PhD (University of Bielsko-Biała, Bielsko-Biała, Poland); Prof. Martin Golema (the Matej Bel University, Banská Bystrica, Slovakia); Lubomír Hampl, PhD (University of Bielsko-Biała, Bielsko-Biała, Poland); Prof. Mariola Jarczyk (Silesian University, Katowice, Poland); Anna Koźuh, PhD (the Andrzej Frycz Modrzewski Cracow University, Cracow, Poland); Prof. Boris Kožuh (University of Primorska, Slovenia); Prof. Jelena Maksimović, PhD (University of Niš, Serbia); Prof. Meinert Meyer (University of Hamburg, Hamburg, Germany); Prof. Svetlana Martschukova (John Amos Comenius Pedagogical Research Centre in St. Petersburg, St. Petersburg, Russia); Prof. Heliodor Muszyński (Jan Amos Komieński State School of Higher Vocational Education in Leszno, Leszno, Poland); Prof. Naděžda Pelcová (Charles University in Prague, Prague, Czech Republic); Prof. Irina Predborska (Kyiv Philosophical Association, Kyiv, Ukraine); Manfred Richter, PhD (German Comeniological Association in Berlin, Berlin, Germany); Věra Schifferová, PhD (Czech Academy, Prague, Czech Republic); Svetlana Shchudlo (Drohobych University, Drohobych, Ukraine); Prof. Muhamed Škrgić (Bihać University, Bihać, Bosnia and Herzegovina); Prof. Shinichi Sohma (Hiroshima University, Hirisima, Japan); Petr Zemek, PhD (J.A. Comenius Museum in Uherský Brod, Uherský Brod, Czech Republic); Prof. Kazimierz Żegnałek (Siedlce University of Natural Sciences and Humanities, Siedlce, Poland)

www.comenius.uph.edu.pl

© Copyright by Siedlce University of Natural Sciences and Humanities, Siedlce 2018

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

PL ISSN 2450-7245

Scientific Publishing House of Siedlce University of Natural Sciences and Humanities
08-110 Siedlce, ul. Żytnia 17/19, tel. 25 643 15 20
www.wydawnictwo-naukowe.uph.edu.pl

Print: volumina.pl Dariusz Krzanowski

SPIS TREŚCI

Słowo wstępne.....	9
--------------------	---

ODCZYTANIA I KONTYNUACJE IDEI JANA AMOSA KOMEŃSKIEGO

Sławomir Sztobryn

Znaczenie i obecność myśli pedagogicznej Jana Amosa Komeńskiego w prądach i kierunkach pedagogiki Nowego Wychowania	23
--	----

Janina Florczykiewicz

Myśl pedagogiczna Jana Amosa Komeńskiego a założenia Nowego Wychowania	33
---	----

Manfred Richter

Lesungen und fortsetzung idee Johann Amos Komeńský nach 1989	43
--	----

Alexander Kobernyk, Inna Osadchenko, Myroslava Tkachuk

Modern interpretation of psychodidactic ideas of J.A. Comenius	61
--	----

Сучасна інтерпретація психодидактичних ідей Я.А. Коменського (ukrainian version).....	75
--	----

Jelena Maksimović, Jelena Osmanović, Aleksandra Milanović

John Amos Comenius' contribution to the development of the didactic methodology.....	89
---	----

Značaj Jan Amosa Komenskog za razvoj metodologije pedagogije (slovak version).....	105
---	-----

Ewa Jagiełło

Program Jana Amosa Komeńskiego rozumnego wychowania dzieci w wieku przedszkolnym a współpraca przedszkola z rodzicami dzieci w recepcji współczesnych nauczycieli przedszkola	121
---	-----

Lubomír Hampel

Prorocství Jana Ámose Komenského pro Český Národ uskutečňované jako jeho dědictví v současnosti – odhady, pokračování, kritika.....169

Bernhard Josef Stalla

Johann Amos Komenský und seine pädagogischen ideen in Europa heute.....187

Barbara Sitarska

Jan Amos Komeński w trzecim tysiącleciu.
Odczytania – kontynuacje - krytyka 211

WSPÓŁCZEŚNI KOMENIOLODZY I ICH WKŁAD W ROZWÓJ KOMENIOLOGII – odczytania i kontynuacje idei Jana Amosa Komeńskiego

Manfred Richter

Werner Korthaase mitbegründer und ehrenvorsitzender der Deutschen Comeniusgesellschaft, träger hoher deutscher, ukrainischer und tschechischer auszeichnungen; netzwerker im kulturtransfer.....253

Biograficzne noty autorów.....261

Certyfikat *Siedleckich Zeszytów Komeniologicznych*, seria *Pedagogika*.....273

Okładka 4 tomu *Siedleckich Zeszytów Komeniologicznych*, seria *Pedagogika*.....275

TABLE OF CONTENTS

Introduction	15
---------------------------	----

INTERPRETATIONS AND CONTINUATIONS OF JOHN AMOS COMENIUS' IDEAS

Sławomir Sztobryn

The meaning and presence of John Amos Comenius' pedagogical thought in the trends and directions of the New Education pedagogy.....	23
--	----

Janina Florczykiewicz

The pedagogical thought of John Amos Comenius and the premises of New Education.....	33
---	----

Manfred Richter

Readings and continues idea John Amos Comenius after 1989	43
---	----

Alexander Kobernyk, Inna Osadchenko, Aleksandra Tkachuk

Modern interpretation psychodidactic ideas of J.A. Comenius.....	61
--	----

Jelena Maksimović, Jelena Osmanović, Aleksandra Milanović

John Amos Comenius' contribution to the development of the didactic methodology	89
--	----

Ewa Jagiełło

John Amos Comenius' program of upbringing the children of pre-school age alongside with the parents – kindergarten cooperation in the reception of modern kindergarten teachers.....	121
--	-----

Lubomír Hampl

Prophecy of Jan Amos Comenius for the Czech Nation realized as its heritage in modern times – readings, continuations, criticism.....	169
--	-----

Bernhard Josef Stalla

John Amos Comenius and his educational ideas in Europe today 187

Barbara Sitarska

John Amos Comenius in the third millennium.

Interpretations – continuations – critique.....211

**MODERN COMENIOLOGISTS AND THEIR CONTRIBUTION
TO THE DEVELOPMENT OF COMENIOLOGY**

– interpretations and continuations of John Amos Comenius’ ideas

Manfred Richter

Werner Korthaase – co-founder and honorable president
of the German Communioning Company in Germany,

winner of high German, Ukraine And Czech awards; cultural networker.....253

Authors’ biographical notes.....261

Certificate *Siedlce Comeniological Research Bulletins, Pedagogy Series*.....273

Volume 4 Cover *Siedlce Comeniological Research Bulletins, Pedagogy Series* 275

SŁOWO WSTĘPNE

Oddajemy do rąk Czytelnika zainteresowanego Janem Amosem Komeńskim – jego życiem, wszechstronną działalnością i twórczością – piąty tom „Siedleckich Zeszytów Komeniologicznych, seria Pedagogika” / „Siedlce Comeniological Research Bulletin, Pedagogy Series”. Jako czasopismo SZK zostały indeksowane w międzynarodowej bazie INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL. W bieżącym roku pomyślnie przeszło ewaluację. Uzyskało za tom IV (2017 rok) wskaźnik ewaluacji (ICV) 75,37 i znalazło się na międzynarodowej liście czasopism ICI Journals Master List / ICI World of Journals. W październiku 2018 roku wzięło udział w konkursie ministerialnym: **Wsparcie dla czasopism naukowych** i zostało jego beneficjentem.

O zainteresowaniach Janem Amosem Komeńskim, działalności naukowo-badawczej i organizacyjnej w zakresie komeniologii pisałam w pierwszym tomie pt.: *O Janie Amosie Komeńskim i jego poglądach na edukację*. Podsumowania działalności komeniologicznej do chwili obecnej dokonałam w tekście: *Zamiast „Wprowadzenia”. O recepcji własnej Jana Amosa Komeńskiego i autorów „Siedleckich Zeszytów Komeniologicznych, seria Pedagogika” w tomie IV pt. Współczesne recepcje Jana Amosa Komeńskiego* (2017). Przedstawiłam tutaj proces „zdobywania wiedzy o Komeńskim, gdzie zaangażowanie emocjonalne i motywacja wyznacza wszystkie działania, a także innych do tego motywuje”¹. W tomie drugim zatytułowanym: *Jan Amos Komeński – jego pedagogika i filozofia*, w tekście pt. *„O Janie Amosie Komeńskim i początkach komeniologii (wersja polska, angielska i niemiecka)* zamieściłam historyczny „spacer” po życiu, pełnym

---

¹ B. Sitarska, *Zamiast „Wprowadzenia”. O recepcji własnej Jana Amosa Komeńskiego i autorów Siedleckich Zeszytów Komeniologicznych, seria Pedagogika / Instead of Introduction. Perception of John Amos Comenius by myself and by the authors of Siedlce Comeniological Research Bulletins, Pedagogy series*, [w:] Barbara Sitarska (red.), *Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne, seria Pedagogika, Współczesne recepcje Jana Amosa Komeńskiego/ Contemporary perceptions of John Amos Comenius*, t. IV, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Siedlce 2017, ss. 13-39 (wersja polska) i ss. 41-53 (wersja angielska).

trudnych wyborów, i twórczości Jana Amosa Komeńskiego². W tomie III, zatytułowanym: *Jan Amos Komeński – współczesne interpretacje i reinterpretacje jego twórczości*, w „Słowie wstępnym” podkreślałam wielką różnorodność współczesnych interpretacji i reinterpretacji twórczości Jana Amosa Komeńskiego, a także kontrowersje i sprzeczności w jego twórczości i wokół niej. Zawartość i walory poszczególnych tomów najlepiej oddają recenzje. Oto ich fragmenty:

„Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne” są egzemplifikacją oryginalnego i wartościowego pomysłu, aby poddać badaniom bardziej szczegółowe zagadnienia podejmowane w niezwykle bogatej twórczości Komeńskiego i w formie szerokich haseł (encyklopedycznych) udostępnić je współczesnemu Czytelnikowi, który znajdzie w nich nie tylko historyczny obraz kultury i nauki XVII wieku ale także, jak w zwierciadle, będzie mógł dostrzec problemy współczesnej edukacji³.

Cykliczna publikacja poświęcona jest dorobkowi, spuściznie i znaczeniu Jana Amosa Komeńskiego w europejskiej kulturze edukacyjnej. (...) Międzynarodowy charakter publikacji jest jej szczególnie wartościowym wyróżnikiem. Znajdziemy w niej prace uczonych, reprezentujących różne ośrodki naukowe w Polsce, ale także prace uczonych zagranicznych (...). Oryginalność i ponadczasowość (...) idei Komeńskiego jest silnym motywatorem do reformowania współczesnej oświaty i krytycznego spojrzenia na dotychczasowe osiągnięcia nauk o wychowaniu. (...) Zainteresowanie spuścizną Komeńskiego ma charakter paneuropejski, a odczytanie jego myśli w poszczególnych narodach ma zarówno cechy indywidualne, jak i wspólne, uniwersalne⁴.

Kontrowersyjna postawa Morawianina budzi nadal żywe reakcje i zróżnicowane oceny. Postulowana już w antyku jedność myśli, słowa i czynu jest także integralnym składnikiem pism Komeńskiego, ale nadal sporna pozostaje ekspresja tej idei w życiu myśliciela. Reinterpretacje twórczości Komeńskiego (w tomie III) sprzyjają poszukiwaniu filiacji łączących współ-

---

² B. Sitarska, *O Janie Amosie Komeńskim i początkach komeniologii*, W: B. Sitarska (red.) „Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne, seria Pedagogika”, Jan Amos Komeński – jego pedagogika i filozofia / John Amos Comenius - His Education Science and Philosophy/ Johann Amos Comenius - seine Pädagogik und Philosophie, t. II, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Siedlce 2015, ss. 23-90.

³ Z recenzji prof. S. Sztobryna II tomu SZK, seria Pedagogika.

⁴ Z recenzji prof. Sławomira Sztobryna IV tomu „Siedleckich Zeszytów Komeniologicznych, seria Pedagogika”.

czesną edukację z rozwiązaniami przez niego sugerowanymi. I nie chodzi tu o proste przeniesienie rozwiązań sprzed ponad 300 lat, lecz o szukanie źródeł i uwarunkowań naszego współczesnego myślenia, które protagonistycznie lub antagonistycznie odnosiło się do całej tradycji europejskiej. Komeński jest bez wątpienia jednym z ważniejszych ogniw tej nowożytnej tradycji, ale nadal trwają spory i będą kontynuowane, które elementy tej doktryny i w jakim stopniu przygotowały rozwiązania następnych pokoleń⁵.

Publikacja może (...) wejść do zbioru lektur studentów wydziałów pedagogicznych, filozoficznych i humanistycznych. Stanowi ona także interesujące źródło przemyśleń dedykowane nauczycielom akademickim, kształcącym i doskonalącym pedagogów w uczelniach wyższych, a także w innych instytucjach nauki i kultury. Lektura ta z pewnością zainteresuje też nauczycieli pracujących w szkołach podstawowych, ponadpodstawowych i w szkołach specjalnych, którzy mogą dowiedzieć się z niej, jak ponadczasowe są poglądy Jana Amosa Komeńskiego i jak wiele jego cennych przemyśleń o edukacji towarzyszy każdemu ambitnemu nauczycielowi współcześnie.

Opracowanie to (...) może z powodzeniem służyć wszystkim zainteresowanym wzbogaceniem swojej wiedzy o historii pedagogiki i jej silnych związkach ze współczesnością, a przede wszystkim o pełnej humanizmu sylwetce Jana Amosa Komeńskiego, jego dokonaniach i aktualności jego poglądów. (...) Prezentacji tego cennego i ambitnego dzieła (...) podjęli się pracownicy Zakładu Dydaktyki Ogólnej, Zakładu Edukacji Wczesnoszkolnej i Zakładu Edukacji Przedszkolnej Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego w Siedlcach⁶.

Nadeszła pora, aby po polskich i europejskich recepcjach Komeńskiego (tom IV) zająć się odczytaniem tej kontrowersyjnej postaci i Jej bogatej twórczości w epokach zaliczanych do współczesności. Zdajemy sobie sprawę z wielkiego ich zróżnicowania. Nasza „ciekawość” naukowa jest skierowana na kontynuację idei wielkiego pedagoga w poszczególnych okresach współczesności, ale i na krytyczne odczytanie postaci i twórczości tego wielkiego pedagoga. Warto w tym miejscu przytoczyć myśli J. Piageta o Komeńskim.

Jeśli chodzi o idee Komeńskiego, to trudno je wydobyć z opracowanego przez autora „Wielkiej dydaktyki” ich całokształtu, który jest pełen niejasności, a nawet sprzeczności. Jak bowiem wyjaśnić, że teolog rozmiłowany

---

⁵ Z recenzji prof. S. Sztobryna tomu III SZK.

⁶ Z recenzji prof. Anny Koźuh I tomu SZK.

w metafizyce zajmuje się dydaktyką i tworzy „sztukę nauczania”, której rdzeniem uczynił „pansofię”. Podobnych przykładów niejasności można by przytoczyć więcej, ale to nie one przesądzają o niepowtarzalnych osiągnięciach naukowych Komeńskiego⁷.

Kolejny – piąty tom „**Siedleckich Zeszytów Komeniologicznych, seria Pedagogika**” poświęcony jest krytycznemu odczytaniu postaci Jana Amosa Komeńskiego i jego idei / koncepcji oraz ich kontynuacji we współczesności, podzielonej tutaj na okresy: doba Nowego Wychowania – przełom XIX i XX wieku; pedagogika między dwoma kryzysami (lata 1945-1989); pedagogika okresu przełomu XX i XXI wieku (okres po 1989 roku aż do dzisiaj). Stąd ostateczny tytuł tomu: *Jan Amos Komeński w epoce współczesności – odczytania – kontynuacje – krytyka*, który pojawił się po analizie przez redakcję czasopisma i Radę Naukową tekstów nadesłanych przez autorów polskich i zagranicznych.

W tekstach tych znajdują odzwierciedlenie wyeksponowane tutaj okresy tej epoki. Znaczenie i obecność myśli pedagogicznej Jana Amosa Komeńskiego w prądach i kierunkach pedagogiki Nowego Wychowania analizował **Sławomir Szto Bryn**. Myśli pedagogicznej Jana Amosa Komeńskiego a założeniom Nowego Wychowania poświęciła swój artykuł **Janina Florczykiewicz**. **Manfred Richter** z Berlina (Niemieckie Towarzystwo Komeniologiczne) przedstawił odczytania i kontynuacje Jana Amosa Komeńskiego po 1989 roku (wersja niemiecka). **Aleksander Kobernyk**, **Inna Osadchenko** i **Larysa Tkachuk** z Pedagogicznego Uniwersytetu w Umaniu (Ukraina) przedstawili w swoim artykule współczesne interpretacje idei psychodydaktycznych Jana Amosa Komeńskiego (wersja językowa angielska i ukraińska). **Jelena Maksimović**, **Jelena Osmanović**, **Aleksandra Milanović** z Uniwersytetu w Niszu (Serbia) analizowały wkład Jana Amosa Komeńskiego w rozwój metodyki dydaktycznej (wersja językowa angielska i serbska). **Ewa Jagiełło** – bazując na *Programie rozumnego wychowania dzieci w wieku przedszkolnym* – analizowała i interpretowała współpracę przedszkola z rodzicami dzieci w recepcji współczesnych nauczycieli przedszkola (na podstawie badań własnych).

Lubomír Hampel (Republika Czeska) interpretował proroctwo Jana Amosa Komeńskiego dotyczące narodu czeskiego, a realizowane we współczesności (wersja językowa czeska). **Bernhard Josef Stalla** z Uniwersytetu w München (Niemcy) prezentował pedagogiczne idee w Europie dzisiaj

---

⁷ J. Piaget, *Dokąd zmierza edukacja*, Warszawa 1948, s. 439.

(wersja językowa niemiecka). **Barbara Sitarska** podjęła próbę odczytania i ukazania kontynuacji idei Jana Amosa Komeńskiego w trzecim tysiącleciu.

W strukturze publikacji cyklicznej po raz pierwszy pojawiła się prezentacja sylwetek współczesnych komeniologów europejskich i ich wkładu w rozwój narodowej i europejskiej komeniologii. Jest to jednocześnie spojrzenie na Komeńskiego w perspektywie biograficznej. **Manfred Richter** zaprezentował tutaj sylwetkę **dr. Wenera Korthaase** (Berlin), niezjącego już komeniologa, współzałożyciela i pierwszego honorowego prezesa Niemieckiego Towarzystwa Komeniologicznego w Niemczech.

Pierwotny zamysł **Barbary Sitarskiej**, aby przedstawić „portret” **dr. Alojzego Koniora** z Leszna i jego wkład w rozwój polskiej i europejskiej komeniologii nie powiódł się z powodu stanu zdrowia ponaddziesięcioletniego komeniologa. Autorce brakowało danych do ukończenia tekstu i zamieszczenia go w tym tomie. Prezentacja sylwetki Alojzego Koniora pozostaje otwarta.

W końcowej części tomu zamieszczone są noty biograficzne autorów.

„Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne, Seria Pedagogika” – czasopismo naukowe / monografia wieloautorska były zaprojektowane głównie z myślą o pedagogach, ale publikują w nim autorzy z wielu różnych pokrewnych dyscyplin naukowych. W kolejnych wydanych tomach zamieszczamy teksty sprofilowane tematycznie, ale o charakterze interdyscyplinarnym.

Na zakończenie pragnę podziękować autorom tekstów, dzięki którym ten tom zaistniał (mimo późnej jego zapowiedzi). Wśród nich są osoby, które zamieszczały swoje publikacje we wcześniejszych tomach, ale pojawili się też nowi współautorzy zagraniczni, co dobrze rokuje na przyszłość. Pragnę podziękować również władzom Uczelni, Wydziału Humanistycznego i Instytutu Edukacji za wszelkie okazywane wsparcie w trakcie tworzenia tomu. Podziękowania także kieruję do swoich Koleżanek i Kolegów, którzy cały czas wspierają mnie w moim trudnym przedsięwzięciu redagowania tomów, ale przede wszystkim za ich wiarę w sens moich działań i promowanie „Siedleckich Zeszytów Komeniologicznych, seria Pedagogika” w Polsce i w Europie. Dziękuję również recenzentom głównym tomu: prof. nadzw. dr hab. Sławomirowi Sztobrynowi i prof. nadzw. dr hab. Annie Kożuh oraz recenzentom zagranicznym, współpracującym z czasopismem, za cenne uwagi, które przyczyniły się do ostatecznego kształtu publikacji.

Wreszcie swoje podziękowania kieruję do Komitetu Redakcyjnego czasopisma za systematyczną i efektywną współpracę, a w szczególności do redaktora języka angielskiego – mgr Izoldy Lisowskiej-Popoiłyk i redaktora technicznego – dr. Piotra Świtalskiego.

Redaktor Naczelna
Barbara Sitarska

INTRODUCTION

The present volume 5 of Siedlce Comeniological Research Bulletins, Pedagogy Series, is dedicated to all the readers who are interested in John Amos Comenius, his life, universal activity and writings. As a magazine, it has been indexed in the international data base INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL. This year it has been successfully evaluated here, and Volume 4 (2017) has been given ICV 75,37. It has appeared in the international magazine list ICI Journals Master List / ICI World of Journals. In October 2018 it took part in a competition held by the Ministry: **Support for scientific magazines and became its beneficiary.**

I wrote about my interests of John Amos Comenius and my scientific, research and organizational activity in the field of comeniology in volume 1 entitled *John Amos Comenius and his views of education*. I summarized the comeniological activity up to now in the text *Instead of Introduction*. Perception of John Amos Comenius by myself and by the authors of *Siedlce Comeniological Research Bulletins, Pedagogy series* in Vol. 4 entitled *Modern perceptions of John Amos Comenius* (2017). I presented the process of “gaining knowledge of Comenius, where emotional involvement and motivation determine all actions, as well as are a source of motivation for others”¹. In Volume 2 entitled *John Amos Comenius – his education science and philosophy*, in the text “*John Amos Comenius and the beginnings of comeniology*” (in Polish, English and German) I included a historical “walk” through John Amos Comenius’ life, full of difficult choices and creative work². In vol-

---

¹ B. Sitarska, *Zamiast „Wprowadzenia” . O recepcji własnej Jana Amosa Komeńskiego i autorów Siedleckich Zeszytów Komeniologicznych*, seria Pedagogika / *Instead of Introduction*. Perception of John Amos Comenius by myself and by the authors of *Siedlce Comeniological Research Bulletins, Pedagogy series*, in: Barbara Sitarska (ed.), *Siedlce Comeniological Research Bulletins, Pedagogy series, Współczesne recepcje Jana Amosa Komeńskiego/ Contemporary perceptions of John Amos Comenius*, vol. 4, University of Natural Sciences and Humanities in Siedlce, Siedlce 2017, pp. 13-39 (Polish version) and pp. 41-53 (English version).

² B. Sitarska, *O Janie Amosie Komeńskim i początkach komeniologii*, in: B. Sitarska (ed.) *Siedlce Comeniological Research Bulletins, Pedagogy series*, Jan Amos Komeński – jego pedagogika

ume 3, entitled *John Amos Comenius – modern interpretations and reinterpretations of his writings*, in “Introduction” I emphasized the great variety of modern interpretations and reinterpretations of John Amos Comenius’ writings, as well as the controversies and contradictions in his writings and around them. The contents and values of individual volumes are best reflected by the reviewers in their overall reviews. Here are some of their parts:

“Siedlce Comeniological Research Bulletins” are an example of the original and valuable idea of researching some more detailed issues discussed in Comenius’ extremely rich writings and make them available to the modern reader in the form of broad (encyclopedic) entries, where the reader will not only find a historical picture of the 17th century science and culture, but also a reflection of the problems of modern education³.

The periodical is devoted to John Amos Comenius’ output and his meaning in the European educational culture. (...) The international character of the publication makes it especially valuable. It contains papers by scholars representing different scientific centres in Poland, as well as papers by foreign scholars (...). The original and universal character of Comenius’ ideas is a strong motivation for reforming the modern education system and for a critical look at the existing achievements of education sciences. (...) The interest in Comenius’ output is pan-European, and the interpretations of his thoughts by individual nations have both individual and common universal features⁴.

The Moravian’s controversial approach still arouses vigorous reactions and various evaluations. The unity of thought, word and act, already postulated in the antique times, is also an integral element of Comenius’ writings, however, the expression of the idea in the scholar’s life remains arguable. Reinterpretations of Comenius’ writings (in Volume 3) contribute to the search for filiations that combine the modern education with the solution he suggested. However, the point is not to simply apply the over 300-year-old solutions, but it is to look for the origins and conditions of our

---

i filozofia / John Amos Comenius- his Education science and Philosophy/ Johann Amos Comenius - seinePädagogikundPhilosophie, vol. 2, University of Natural Sciences and Humanities in Siedlce, Siedlce 2015, pp. 23-90.

³ From the review of Volume 2 of *Siedlce Comeniological Research Bulletins*, Pedagogy series by Prof. S. Sztobryn.

⁴ From the review of Volume 4 of *Siedlce Comeniological Research Bulletins*, Pedagogy series by Prof. Sławomir Sztobryn.

modern thinking, which referred to the whole European tradition either protagonistically or antagonistically. Comenius is doubtlessly one of the more important links of this modern-day tradition, but the disputes will continue which elements of this doctrine prepared the next generations' solutions and to which extent⁵.

The publication might (...) enter the reading list for students of faculties of education science, philosophy and humanities. It is also an interesting source of reflections addressed to academic teachers who educate and improve pedagogues at universities and other institutions of science and culture. The publication will also certainly arouse the interest of primary, secondary and special education school teachers, who will be able to learn how universal John Amos Comenius' views are and how many of his precious reflections concerning education accompany every ambitious teacher nowadays.

This publication (...) can successfully serve all the readers who are interested in enriching their knowledge of the history of education science and its strong connections with the modern times, and first of all of the humanistically-oriented figure of John Amos Comenius, his achievements and the universal character of his views. (...) A presentation of this precious and ambitious work (...) has been undertaken by the employees of the General Didactics Unit, the Early School Education Unit and the Pre-school Education Unit of the Faculty of Humanities of the University of Natural Sciences and Humanities in Siedlce⁶.

After the Polish and European perceptions of Comenius we studied in Volume 4, this time we wish to concentrate on "deciphering" the interpretations of this controversial figure and his rich output in the contemporary period. We are aware of their great variety. Our scientific interest is focused on the continuation of the great educationist's ideas in the particular stages of the contemporary period, but also on a critical interpretation of him and his writings. It is worth quoting J. Piaget's reflections of Comenius:

As far as Comenius' ideas are concerned, they are difficult to extract from the entirety developed by the author of "Great Didactics", which is full of ambiguities, and even contradictions. How can you explain, then, the fact

---

⁵ From the review of Volume 3 of *Siedlce Comeniological Research Bulletins* by Prof. Sławomir Sztobryn.

⁶ From the review of Volume 1 of *Siedlce Comeniological Research Bulletins* by Prof. Anna Kožuh.

that a theologian, a lover of metaphysics deals with education and creates an "art of teaching" with "pansophia" as its core. There are more examples of similar ambiguities, but it is not them that determine Comenius' unique scientific achievements⁷.

The following volume (vol. 5) of ***Siedlce Comeniological Research Bulletins, Pedagogy series*** is devoted to critical interpretations of John Amos Comenius and his ideas/ concepts, and their continuation in the contemporary period, divided into three stages: the age of New Education – the turn of the 19th to the 20th century; the pedagogy between the two crises (1945-1989); the pedagogy of the turn of the 20th to the 21st century (from 1989 on). Hence the final title of the volume: *John Amos Comenius in the contemporary period – interpretations – continuations – critique*, which appeared after the analysis of the submitted texts by the editors and the Scientific Council. The volume consists of four major parts. **Part one** contains texts by Polish authors.

The submitted texts reflect the emphasized periods of the epoch. The meaning and presence of John Amos Comenius' pedagogical thought in the trends and directions of the New Education pedagogy has been analyzed by **Sławomir Sztobryn**. **Janina Florczykiewicz** has devoted her article to John Amos Comenius' pedagogical thought and the assumptions of the NEW EDUCATION. Floristic symbolism in John Amos Comenius' writings has been analyzed and interpreted by **Andrzej Borkowski**. **Ewa Jagiełło**, working on the *Program of wise pre-school children education*, has analyzed and interpreted the kindergarten's cooperation with the children's parents in the perception of modern kindergarten teachers (basing on her own research). **Barbara Sitarska** has attempted to interpret and continue John Amos Comenius' ideas in the third millennium.

Part **two** contains texts by foreign authors: **Manfred Richter** from Berlin (The German Comeniological Society) has presented the interpretations and continuation of John Amos Comenius' ideas after 1989 (in German). **Alexander Kobernyk**, **Inna Osadchenko** and **Larysa Tkachuk** of Uman State Pedagogical University (Ukraine) have presented modern interpretations of J.A. Comenius' psychodidactic ideas (in English). **Jelena Maksimović**, **Jelena Osmanović**, and **Alexandra Milanović** of the Univer-

---

⁷ J. Piaget, *Dokąd zmierza edukacja*, Warsaw 1948, p. 439.

sity of Niš, Serbia, analyzed John Amos Comenius' contribution to the development of the didactic methodology (in Serbian and English). **Bernhard Josef Stalla** of the University of Munich, Germany, has presented John Amos Comenius' educational ideas in Europe today (in German). **Lubomír Hampl** (the Czech Republic) has interpreted John Amos Comenius' prophecy about the Czech nation coming true at present (in Czech).

For the first time, in the structure of the periodical **part three** has appeared, which presents the figures of contemporary European comeniologists and their contribution to the development of the national and European comeniology. **Manfred Richter** presents the figure of **dr Werner Korthaase** (Berlin), a late comeniologist, a co-founder and the first honorary chairman of the German Comeniological Society, and **Barbara Sitarska** presents a comeniological portrait of **Alojzy Konior, PhD** (Leszno)⁸ and his contribution to the development of Polish and European comeniology.

Part four, like in every volume, contains the authors' biographical notes. *Siedlce Comeniological Research Bulletins*, *PEDAGOGY* series, a scientific magazine/ multi-author monograph were originally mainly meant for educationists, nevertheless they are also popular with specialists of many other related branches. In the following volumes we publish texts of a profiled subject matter, but of an interdisciplinary character.

Finally, I wish to thank the authors of the texts (both Polish and foreign), thanks to whom this volume exists (despite its late announcement). Among them there are authors of the previous volumes, but new foreign authors have appeared as well, which is a good prognosis for the future. I would also like to thank the authorities of the University, The Faculty of Humanities and the Institute of Education for all their support while the volume was being prepared. I also wish to thank my colleagues, who keep supporting my difficult project, first and foremost for their faith in the significance of what I am doing and for promoting *Siedlce Comeniological Research Bulletins*, *Pedagogy* series in Poland and Europe. I am also grateful to the main reviewers of the volume: Ass. Prof. Sławomir Sztobryn, PhD and Ass. Prof. Anna Kožuh, PhD, as well as the foreign reviewers who are co-operating with the magazine, for their precious remarks, which have given the finishing touches to the publication.

---

⁸ The text about the comeniologist Alojzy Konior, PhD, from Leszno has not been completed due to his bad health and a visit to hospital.

Last but not least, I want to express my thanks to the Editorial Board of the magazine for their systematic and effective co-operation, especially to the editor of English Izolda Lisowska-Popoiyk, MA, and the technical editor Piotr Świtalski, PhD.

Editor-in-chief
Barbara Sitarska

ODCZYTANIA I KONTYNUACJE IDEI JANA AMOSA KOMENŃSKIEGO

INTERPRETATIONS AND CONTINUATIONS
OF JOHN AMOS COMENIUS' IDEAS

Alexander Kobernyk, Inna Osadchenko, Myroslava Tkachuk

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
Social and Psychological Education Department, Ukraine

MODERN INTERPRETATION OF PSYCHODIDACTIC IDEAS OF J.A. COMENIUS

СУЧАСНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПСИХОДИДАКТИЧНИХ ІДЕЙ
Я.А. КОМЕНСЬКОГО

WSPÓŁCZESNA INTERPRETACJA IDEI PSYCHODYDAKTYCZNYCH
J.A. KOMENSKIEGO

Abstract

The article analyzes and compares modern scientific sources and the Great Didactic of John Amos Comenius and thus interprets his psychodidactic ideas in the modern context. It is found that Comenius' psychodidactic ideas are nowadays effectively interpreted in the context of two concepts: universal education, that is without coercion (the imitation of nature; the introduction of inclusive education; an individual approach to every child) and the importance of teachers (the subject-subject interaction between the teacher and pupils; a humanistic approach to teaching; pedagogy of partnership; pedagogy of success). Based on the analysis of Comenius' psychodidactic ideas, the relevance of approaches proposed by the educator is justified. Consequently, the trends in the modern development of the educational environment and its future prospects are determined. It is proved that the leading psychodidactic ideas of John Amos Comenius serve as the basis for the current concept of the new Ukrainian school, which is actively implemented today.

Keywords: John Amos Comenius, the Great Didactic, psychodidactic, the concept of universal education, the importance of teachers

Анотація

У статті шляхом аналізу та порівняння сучасних наукових джерел й Великої дидактики Яна Амоса Коменського нами здійснено сучасну інтерпретацію його психодидактичних ідей. Обґрунтовано, що психодидактичні гасла видатного педагога успішно інтерпретуються у чинних освітніх документах та на практиці у контексті реалізації двох ідей: ідеї вільного навчання та виховання – без примусу (пріоритетність принципу природовідповідності; запровадження інклюзивного навчання; індивідуальний підхід до кожної дитини) та ідеї значущості ролі вчителя (суб'єкт-суб'єктні стосунки учителя і учнів; гуманізм педагога; застосування педагогіки партнерства; застосування педагогіки успіху). На основі аналізу психодидактичної спадщини Коменського

виокремлено актуальність підходів, запропонованих ученим. На цій основі визначаються тенденції сучасного розвитку освітнього середовища і його подальші перспективи. Констатовано, що провідні психодидактичні ідеї Я. А. Коменського закладені в основу чинної Концепції «Нова українська школа», що нині активно реалізується.

Ключові слова: Ян Амос Коменський, Велика дидактика, психодидактика, ідея вільного навчання, ідея значущості ролі вчителя

Sociopolitical and economic processes in Ukraine require a new pedagogical vision of how to deal with the problems of the national education. The modern school should be able to cultivate a democratic culture and develop the competencies, which are necessary to live in European society. One should be able to analyze them critically and improve and use them productively. In search of the ways to solve educational problems, the community of scholars, practising teachers, organizers and educational managers regularly analyze the historical ideas of national educators, as well as the experience of foreign scientific schools. John Amos Comenius (1592–1670) is, without doubt, one of the most outstanding educators of all times. His educational legacy is an invaluable contribution to the world pedagogy. According to D. Lordkipanidze (Lordkypanydze, 1970: 440), Comenius is a “universal phenomenon”. In various historical periods, scholars attempted to solve the contemporary issues of pedagogy and pedagogical practice with the help of Comenius’ educational legacy. However, the evaluation of his work depended on subjective factors, namely ideological, religious, cultural, educational and political. According to K. Raumer (Raumer, 1875–1878), “the pedagogical ideal of Comenius is so perfect and complete that all the latest educational achievements are still unable to reach it”. K. Schmidt (Shmydt, 1880: 760) holds the same opinion of it.

The scientific analysis of the existing researches on Comenius’ works shows that his educational legacy has been explored by various Ukrainian scholars in the context of studying, shaping and developing Ukrainian pedagogical thought (Tkachuk, 2014: 25–28) “Studying Comenius’ works,” S. Myropolskyi (Myropolskyi, 1871: 97–135) indicated, “we familiarized ourselves with his novel pedagogical ideas, which the modern world is based on, and found solutions to the problems of the future. The principles of pedagogy discovered and justified by the educator are so profound that Comenius’ pedagogical doctrine is a consistent system, whose components are essential parts of our science in its contemporary development” (Myropolskyi, 1871: 97–135). According to S. Myropolskyi (1871), John Amos Comenius “not only comprises Franko, Bazedov and Pestalozzi

and the elements of the historical development of pedagogy, but also the essential foundations for its future development” (pp. 117–118).

Certain issues of modern didactic were thoroughly studied by A. Aleksyuk (Aleksyuk, 1998) (didactic of higher education), V. Bondar (Bondar, 2005) (general methodological and theoretical issues), V. Buriak (Buriak, 2001: 49–51) (students’ independent work), V. Lozova (Lozova, 2002: 101–118) (problem-based learning), O. Savchenko (Savchenko, 2012) (developing intellectual skills and enhancing motivation, autonomy and creativity in pupils) et al. These scholars also clarified the origins of didactic, but nevertheless did not generalize Comenius’ psychodidactic ideas. It must be noted that Comenius’ psychodidactic ideas were partially characterized in a paper by I. Osadchenko (Osadchenko, 2017: 216–226). However, the significant psychodidactic potential of Comenius’ educational legacy has not yet been considered in different contexts.

This paper aims to analyze and compare modern scientific sources and *the Great Didactic of John Amos Comenius* and thus interpret his psychodidactic ideas in the modern context.

The paradigm of the modern educational space in Ukraine is based on the current concept of the new Ukrainian school (Kontseptsiiia «Nova ukrainska shkola», 2018). Indeed, this is a multifunctional document since it describes priorities and trends in the development of education in the country.

Employing such scientific methods as analysis, synthesis, comparison of the concept, findings of modern scholars and *the Great Didactic of John Amos Comenius*, the authors of the paper have singled out the two dominant ideas, which unify these works, namely the concept of universal education based on an individual approach to education and the importance of teachers. Consequently, these very ideas of the outstanding educator are still relevant and paid considerable attention from the scholarly community. Their description is presented below.

1. The concept of universal education without coercion

The title page of *the Great Didactic* edited in 1657 depicts a symbolic sign with the inscription, “*Omnia sponte fluant; absit violentia rebus*”. This is the main idea of Comenius’ pedagogical views, which he chose as the motto for his didactic works, “All things flow spontaneously in the absence of violence” (Komenskyi, 1989). Given that psychology had not originated back

then yet, Comenius relied on his own observations on pupils. However, his reflections on thinking, volition and other mental processes are still of profound scientific interest.

One of the most important psychodidactic components of **Comenius'** concept of universal education without coercion was **the imitation of nature** (Lordkypanydze, 1970). The analysis of relevant research findings (Myropolskyi, 1871: 97–135; Tkachuk, 2014: 69–71), textbooks on the history of pedagogy (Shmydt, 1880), the history of didactic (Bondar, 2005; Savchenko, 2012) shows that most scholars agreed on the following interpretation of Comenius' view on the imitation of nature: man is part of nature. The imitation of nature implies the correspondence of education with nature and its laws regardless of anyone. Since man is part of nature (microcosm to macrocosm), Comenius (Komenskyi, 1989) raised the question of the correspondence with nature in the broad sense. He urged to respect child personality, take into account his / her natural characteristics, develop cognitive abilities. Comenius (Komenskyi, 1940: 57) indicated that education should “avoid boredom, shouting and beating and make learning fun to help pupils reveal themselves”. The New Ukrainian school will “work on the principles of the learner-centered model of education. Under this model, the school takes into account rights of the child, the child's abilities, needs and interests, thus implementing a principle of child-centrism in practice, to the maximum possible extent” (Kontseptsiiia «Nova ukrainska shkola», 2018).

It must be noted that Comenius' educational efforts were aimed both at nurturing gifted pupils and enlightening the whole mankind: from talented to mentally retarded and disabled individuals since “it is important to help them properly comprehend science, virtue and religion so that they can benefit from the present and prepare for the future. If we grant this opportunity only to some individuals and exclude all others, it will be unfair to those who have the same nature. Thus, the educator proclaimed the great goal of general education. When his opponents would tell him “it is not out of every piece of wood that a Mercury could be carved”, Comenius (Komenskyi, 1940: 97) would answer “but out of every human being, if he be not utterly corrupt, a man can be formed”. He did not consider “the diversity of minds”, that is individual characteristics of the child's soul and skills as an obstacle to learning. Comenius put forward the idea of compensating for disabilities through education and learning, “Given their greater need for our help, the blind, the deaf and the slow-witted should be

even more involved in culture since their nature, due to internal deficiencies, is less able to help itself". Thus, it relates to another aspect of the imitation of nature – **inclusive education** (the term not introduced by Comenius). Nowadays, inclusive education is a global educational and social issue incorporated into many legal documents (Kontseptsiiia «Nova ukrainska shkola», 2018).

The typology of learners depends on their individual characteristics: an acute or dull mind; a fast or slow pace of intellectual activity; an attitude towards learning – striving for knowledge or indifference to it; character traits – obedience, cruelty, kindness, stubbornness, etc. In accordance with these criteria, Comenius (Komenskyi, 1940) determined six types of learners and proposed recommendations to implement an individual approach. He would quote Plutarch, "Nobody can change the inner nature of the child, but anyone can nurture his/her virtue through education" (Komenskyi, 1940).

Thus, when speaking about the goals and objectives of education, Comenius emphasized **an individual approach** to every child as the psychodidactic basis needed for the efficiency of this process. He suggested taking into account age profiles of pupils, although he did not specify them. It is related to modern pedagogy: the timing of puberty differs in pupils and, therefore, their achievements should be compared with their own previous results and not with those of more successful pupils (Kremen, 2011: 33–34). The concept indicates, "such means of personalization of the educational process as work by individual plans and educational trajectories, under individual research projects significantly improve educational outcomes" and "schools will take into account each child's abilities, needs and interests, equitable and fair treatment will be ensured for each pupil" (Kontseptsiiia «Nova ukrainska shkola», 2018). The authors of the article emphasize that the concept of psychology was not introduced at the time of Comenius. He, however, was in particular interested in psychodidactic aspects of education.

Scholars from all over the world still pay considerable attention to Generation Y, also known as Millennials, that is pupils born between 1990 and 2000. Their views and lifestyles are fundamentally different from those of older generations. They regard life as a constant creation, a harmony between earning money, learning new, self-improvement and hobbies. For them, there is no clear distinction between work, study and leisure. In addition, jobs are not expected to be serious and boring. Today pupils, also

known as Generation Z, are significantly different from previous generations. They do not necessarily share the views of adults. Therefore, future generations of Ukrainian pupils should be able to attend such a school, which complies with all challenges of the present (Kontseptsiiia «Nova ukrainska shkola», 2018).

According to V. Kremen (Kremen, 2011: 33–34), the current reforming of the education system in Ukraine should aim “to adjust education to specific skills and interests of pupils” (Kremen, 2011: 33–34). The New School formula consists of nine key elements: “1) new educational content based on enabling the competencies necessary for successful self-fulfillment in society; 2) motivated teaching staff who enjoy freedom of creativity and professional development; 3) a cross-cutting educational process that informs values; 4) decentralization and effective administration that will bring real autonomy to schools; 5) teaching based on partnerships between the pupil, the teacher and parents; 6) a focus on pupil’s needs in the educational process, i.e. child-centered education; 7) a new school structure that allows to master the new content and acquire life competencies; 8) fair allocation of public funds that ensures equal access to quality education for all children; 9) a contemporary educational environment that will provide necessary conditions, means, and technology for education of pupils, teachers, and parents, not only in the premises of the educational establishment (Kontseptsiiia «Nova ukrainska shkola», 2018). Thus, Comenius’ psychodidactic ideas are effectively interpreted in the context of implementing universal education without coercion. The implementation of this concept is specified in the interpretation of Comenius’ psychodidactic ideas such as the principle of natural conformity, the introduction of inclusive education and an individual approach to every child (without Comenius’ introduction of the terms “inclusive” and “individual”).

2. The importance of teachers

“When *teachers* are friendly and supportive, they will not repel pupils by their strict behaviour and will attract them with their adherence, manners and words. They will be able to win their hearts easily so that pupils will rather be at school than at home,” the outstanding educator stated (Komenskyi, 1940).

One should be able to perceive and understand teaching in the context of subject-subject interaction between the teacher and pupils, which

is humane and pedagogically expedient, in order to maintain individuality and uniqueness of pupils, as well as their diverse abilities and learning preferences, interests and aspirations. It must be noted that Comenius (Komenskyi, 1940: 44) considered the educational process to be subjective, *“the art of teaching”*. During such interaction, teachers and pupils manifest themselves most clearly, get to know each other better and reach a mutual understanding. Due to subject-subject interactions, the child realizes the meaning of his / her own life and activities, determines his / her personal trajectory of development, develops and implements plans for the future.

Today, the problem of the subject-subject interaction between the teacher and pupils is much more relevant due to the following factors: the increasing importance of the human factor, the rapid transition from an industrial society to information one; democratic trends and processes; the realization of the National Open World project and a system of the national patriotic education; the construction of the most individualized educational trajectory; the creation and use of the modern pedagogical environment; the need to develop and introduce innovative and practice-oriented results of pedagogy, technologies and proven best practices of teaching (Boiko, 2012: 3–17).

Practice shows that efficient pedagogical interaction fully discloses abilities and skills of pupils, as well pedagogical competencies of teachers. Based on the well-established educational relations, it is possible to achieve such a level of “community” at which there is no domination, emotional tension and distrust between the participants in the education process. Instead, they learn to accept individual and psychological parameters of each other, put themselves in others’ position, identify themselves with others. Under modern sociocultural conditions, the teacher is expected to shape cognitive, emotional, volitional and motivational spheres of pupils and cultivate their capacity for self-realization based on the subject-subject interaction. The following quotation by V. Sukhomlynskyi is consistent with Comenius’ ideas: “If a teacher becomes a friend to a child, if such friendship is illuminated with noble admiration, a striving for something bright and sensible, then no evil will appear in the child’s heart”. This quotation was chosen as one of the guidelines of the concept of the new Ukrainian school (Kontseptsiiia «Nova ukrainska shkola», 2018).

Therefore, **the subject-subject interaction between the teacher and pupils** is the most important aspect of modern interpretation of Comenius’ psychodidactic ideas in the context of the importance of teachers.

Comenius (Komenskyi, 1989: 112–113) indicated, “If there is no love, we will remain simple rodents who have reached the limits of their vanity in all our other activities,”. The humane subject-subject interaction should penetrate the whole system of education, which is a progressive global trend objectively inherent in Ukrainians since humanity is a characteristic feature of Ukrainian mindset.

The authors of the article believe that the nature of the subject-subject interaction depends on how humane the teacher’s position is and encompasses his / her selfless work, respect and faith in every child personality, attention and assistance, objective evaluation of his / her own and pupils’ actions, a thorough and self-critical analysis of his / her professional activities, etc. Humanism is a result of the teacher’s great and long-term work on improving his / her professional competency. As V. Sukhomlynskyi (Sukhomlynskyi, 1977: 292–308) noted, “Heartiness, warmth, friendliness in relation to the child are what can be in general called *kindness* and are the consequences of the teacher’s self-development and self-improvement”.

Therefore, humanism is an element of pedagogical thinking characterized by changing views on the child as the subject of interaction aimed at nurturing his / her unique individuality. **Humanism** is the main aspect of modern interpretation of Comenius’ psychodidactic ideas in the context of the importance of teachers.

Based on the analysis of some researches (Bekh, 2004: 5–15; Boiko, 2012: 3–17; Savchenko, 2012), the authors of the article established that pedagogical interaction occurs at three levels, namely co-subordination, cooperation, co-creation. Co-subordination implies the relationships built on a strict observance of human rights and responsibilities of the participants in the education process.

Cooperation (partnership) is interaction based on co-subordination, although the teacher and child are viewed as equal partners united by a common dialogue, which is aimed at enhancing the efficiency of education. They are both the subjects of educational activity. As K. Abulkhanova-Slavskaya (Abulkhanova-Slavskaya, 1989: 106) noted, “There is no fundamental advantage of one’s self in the relations between the subjects. Therefore, the relations between selves are reversed”. Cooperation involves acquiring new knowledge. The condition of each partner, both teacher’s satisfaction and child’s success, is their general achievement.

The highest level of interaction between the teacher and pupils in the process of establishing educational relations is co-creation, which in-

volves co-subordination and cooperation, during which all the subjects participate in a creative dialogue and search for new aspects of education content and teaching techniques in order to help every child to develop and express himself / herself. The existing and potential capabilities of the teacher are realized, too.

The targeted development of relations from co-subordination to cooperation and co-creation contributes to the efficient intellectual and emotional development of every pupil. In addition, it makes it possible to reveal the potential of teacher competency, teaching techniques and improve the personal qualities of the teacher. The following factors, however, decrease the efficiency of interaction between the teacher and pupils: lack of relevant educational programmes, textbooks, common requirements for teachers and clear behaviour rules for pupils, unjustified value orientations of pupils and ways of their social adaptation and social security. The current research is consistent with the views of certain scholars (Bekh, 2004: 5–15; Boiko, 2012: 3–17), who, justifying the levels of pedagogical interaction, do not reduce the concepts of equality (of the teacher and pupil) and full freedom (of pupils) to the conditions and principles of an individual approach to education. The analysis of historical sources such *the Great Didactic*, namely Chapter XXVII “Of School Discipline” (Komenskyi, 1989), and V. Sukhomlynskyi’s (Sukhomlynskyi, 1977: 292–308) views on school discipline (Komenskyi, 1940) shows that the utopia of the concept of universal education primarily consisted in the recognition of “universal” relations as the initial position of school, their freedom from the basic principles of morality, social relations and life needs. Therefore, the current research considers the levels of interaction between the teacher and pupils, does not separate cooperation and co-creation from co-subordination and does not contrast them with each other. Almost four centuries ago, John Amos Comenius indicated that schools should be “workshops or manufactories of humanity, ... where minds are instructed in wisdom to penetrate all things, where souls and their affections are guided to universal harmony of the virtues” (Kontseptsiia «Nova ukrainska shkola», 2018).

Currently, the pedagogy of partnership implies “communication, interaction and collaboration between the teacher, the pupil and the parents. Pupils, parents and teachers are united by common goals and aspirations; they are free and involved allies, equal participants to the educational process and all responsible for its outcomes (Kontseptsiia «Nova ukrainska shkola», 2018).

Thus, another aspect of modern interpretation of Comenius' psychodidactic ideas in the context of the importance of teachers consists in **implementing pedagogy of partnership**.

It must be noted that Comenius (Komenskyi, 1940) considered the education process to be rather productive, "*teaching them with certainty, so that the result cannot fail to follow*" (Komenskyi, 1940). The sense of certainty is crucial to mental development of the individual since it is directly related to his / her natural activity as the basis for generating future activities and life activities in general. One should have at his / her disposal a permanent system of stimulating and directing reinforcements to develop himself / herself and perform any action. It is precisely success that can give strength, inspire faith and confidence to overcome any obstacles and creates the basis for developing healthy self-esteem and creative skills. Learning is more effective if the pupil has strong motivation. Motivation primarily implies striving for success. Therefore, the focus on success should be a prerequisite for building an effective education system since it is necessary "to instil a love of learning into the minds of our pupils" (Komenskyi, 1989).

Given the establishment of market relations in Ukraine, social demand for pedagogy of success has been largely transformed. Indeed, high-quality education is identified with the individual's competitiveness. When the individual is pleased with himself / herself, he / she has self-respect and dignity. As these feelings are comprehended and realized, they gradually turn into a sense of pride for himself / herself. The efficiency of the education process is a powerful driving force for developing and realizing the potential capabilities of pupils: this conclusion is now recognized as one of the pedagogical axioms (Tkachuk, 2014: 69–71).

Thus, the aspect of modern interpretation of Comenius' psychodidactic ideas in the context of the importance of teachers implies **implementing pedagogy of success**. In general, the realization of this idea is specified in the interpretation of Comenius' psychodidactic views such as the subject-subject interaction between the teacher and pupils, a humanistic approach to teaching, pedagogy of partnership, pedagogy of success (such terms as "the subject-subject interaction", "humanism", "pedagogy of partnership" and "pedagogy of success" not being introduced by Comenius).

Therefore, the analysis and comparison of modern scientific sources and *the Great Didactic of John Amos Comenius* have contributed to modern interpretation of his psychodidactic ideas. It is found that Comenius' psychodidactic ideas are nowadays effectively interpreted in the context of two

concepts: the concept of universal education, that is without coercion (the imitation of nature; the introduction of inclusive education; an individual approach to every child) and the importance of teachers (the subject-subject interaction between the teacher and pupils; a humanistic approach to teaching; pedagogy of partnership; pedagogy of success). It is proved that the leading psychodidactic ideas of John Amos Comenius serve as the basis for the current concept of the New Ukrainian School, which is actively implemented today.

The analysis of only certain underlying concepts of Comenius' educational legacy proves that his educational ideas are in harmony with the present and are important for developing various educational institutions in Ukraine. The idea of creating the national school based on Comenius' principles is a utopia now. Studying Comenius' psychodidactic ideas makes it possible to objectively consider conceptual principles of pedagogy and determine and justify the new educational paradigm taking into account the historically developed theories and practices of the education process organization.

Due to page limitation, the current research does not fully disclose Comenius' psychodidactic ideas in the context of their modern interpretation. Hence, further research should continue to analyze them more in detail.

References

- Aleksiuk A.M., *Dydaktyka (Didactics)*. Kyiv: Lybid, 1998. 560 p.
- Abul Khanova-Slavskaja K. A., *Fylosofsko-psykholohycheskaia kontseptsyia S.L. Rubynshteina (Philosophical and psychological concept of S.L. Rubinstein)*. Moskva. 1989. 243 p.
- Bekh I.D., *Pedahohika uspikhu: vykhovni vtraty ta yikh podolannia (Pedagogy of success: educational losses and their overcoming)*. Pedahohika i psykholohiia, Pedagogy and psychology. 2004. No. 4. pp. 5–15.
- Boiko A., *Subiekt-subiektni vidnosyny – teoretyko-metodychni osnovy pidhotovky y diialnosti vchytelia (Subject and subjective relations – the theoretical and methodological basics of the teacher's training and activity)*. Humanization of the educational process: a collection of scientific works Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu: zbirnyk naukovykh prats. Special issue 8. P. 1. Sloviansk. 2012. pp. 3–17.
- Bondar V., *Dydaktyka (Didactics)*. Kyiv. 2005.

- Buriak V.K., *Samostiina robota yak vyd navchalnoi diialnosti shkoliara (Independent work as a kind of student's educational activity)*. Native school Ridna shkola. 2001. No. 9. pp. 49–51.
- Kobernyk O.M., *Psykhologo-pedahohichne proektuvannia vykhovnoho protsesu v silskii zahalnoosvitnii shkoli (Psychological and pedagogical projecting process at the rural general secondary school)*: Extended abstract of doctor's thesis: 13.00.07 In-t pedahohiky APN Ukrainy. Kyiv. 2000. 34 p.
- Komenskyi Ya.A., *Velykaia dydaktyka (Great didactics)*. Pedahohycheskoe nasledye, Moskva, 1989.
- Komenskyi Ya.A., *Velykaia dydaktyka (Great didactics)*. SPb: Typohrafiya Typography of A.M. Kotomyna, 1875. Prylozhenye k zhurnalu Annex to the journal «Nasha Nachalnaia Shkola Our Elementary school» on 1875 year.
- Komenskyi Ya.A., *Velykaia dydaktyka (Great didactics)*. Kharkiv, 1940. 248 p.
- Kontsepsiia «Nova ukrainska shkola» Concept «New Ukrainian School» Retrieved from <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/12/05/konczepczyia.pdf>
- Kremen V.H., *Filosofiiia liudynotsentryzmu – shliakh zmin i rozvytku (The philosophy of human centeredness is the path of change and development)* Dyrektor shkoly, litseiu, himnazii. 2011. No. 4. pp. 33–34.
- Lozova V. I., *Stratehichni pytannia suchasnoi dydaktyky (Strategic issues of modern didactics)*. Kharkiv: «OBS», 2002. P. 1. pp. 101–118.
- Lordkypandyze D.O. ,*Jan Amos Komenskyi (Jan Amos Comenius)(1592–1670)*. M.: Pedahohyka, 1970. 440 p.
- Myropolskyi S.I., *Jan Amos Komenskyi y eho znachenye v pedahohyke (Jan Amos Comenius and his importance in pedagogy)* Zhurnal Mynysterstva Narodnoho Prosveshchenyia. Journal of Ministry of People's Enlightenment. 1871. No. 156. pp. 97–135.
- Osadchenko I., *Psychodidactic ideas of J.A. Comenius: from history to the present*, Barbara Sitarska (red.), „Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne, seria pedagogika”, tom IV, *Współczesne recepcje Jana Amosa Komeńskiego / Contemporary Perceptions of John Amos Comenius, część II: Europejskie recepcje Jana Amosa Komeńskiego / European perceptions of John Amos Comenius*, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Siedlce, 2017. P. 216–226.
- Raumer K.H., *Ystoriia vospytanyia y uchenyia ot vozrozhdenyia klasytysyzma do nashykh dnei (The history of education and teaching from the revival of classicism to the present day)*: P. 1–2. Moskva. 1875–1878.

- Savchenko O.Ya., *Dydaktyka pochatkovoï osvity (Didactics of elementary education)*: pidruchnyk textbook. Kyiv: Hramota, 2012. 504 p.
- Sukhomlynskyi V., *Serdtshe ot daiu detiam (I give my heart to children)*; Author's preface. O.V. Sukhomlynskaia. Kharkov: Akta, 2012. 563 p.
- Sukhomlynskyi V.O., *Yak liubyty ditei (How to love children)*. Selected works. In 5 volumes. V. 5. K., 1977. pp. 292–308.
- Tkachuk L.V.Ya.A., *Komenskyi pro uspih u navchanni (Jan Amos Comenius about success in studying)*. Folia Comeniana: visnyk Polsko-ukrainskoi naukovo-doslidnoi laboratorii dydaktyky imeni Ya.A. Komenskoho Bulletin of the Polish and Ukrainian Research Laboratory of Didactics named after J.A. Comenius / lead editor Osadchenko I.I. Uman. 2014. pp. 69–71.
- Tkachuk M. *Spivzvuchnist idei Ya.A. Komenskoho ta predstavnykiv ukrainskoi pedahohichnoi dumky druhoï polovyny XIX – pochatku XX stolittia shchodo zmistu natsionalnoho vykhovannia (Consonance of the ideas of J.A. Comenius and representatives of the Ukrainian pedagogical thought of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries based on the content of national education)*. Istoryko-pedahohichniy almanakh Historical and pedagogical almanac. 2014. No 1. pp. 25–28.
- Shmydt K., *Istoryia pedahohiky (The history of pedagogy)*: in 4 volumes. V. 3. M.: Soldatenkov, 1880. 760 p.

Олександр Коберник, Інна Осадченко, Мирослава Ткачук

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
факультет соціальної та психологічної освіти, Україна

СУЧАСНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПСИХОДИДАКТИЧНИХ ІДЕЙ Я.А. КОМЕНСЬКОГО

MODERN INTERPRETATION OF PSYCHODIDACTIC IDEAS
OF J.A. COMENIUS

Анотація

У статті шляхом аналізу та порівняння сучасних наукових джерел й Великої дидактики Яна Амоса Коменського нами здійснено сучасну інтерпретацію його психодидактичних ідей. Обґрунтовано, що психодидактичні гасла видатного педагога успішно інтерпретуються у чинних освітніх документах та на практиці у контексті реалізації двох ідей: ідеї вільного навчання та виховання – без примусу (пріоритетність принципу природовідповідності; запровадження інклюзивного навчання; індивідуальний підхід до кожної дитини) та ідеї значущості ролі вчителя (суб'єкт-суб'єктні стосунки учителя і учнів; гуманізм педагога; застосування педагогіки партнерства; застосування педагогіки успіху). На основі аналізу психодидактичної спадщини Коменського виокремлено актуальність підходів, запропонованих ученим. На цій основі визначаються тенденції сучасного розвитку освітнього середовища і його подальші перспективи. Констатовано, що провідні психодидактичні ідеї Я.А. Коменського закладені в основу чинної Концепції «Нова українська школа», що нині активно реалізується.

Ключові слова: Ян Амос Коменський, Велика дидактика, психодидактика, ідея вільного навчання, ідея значущості ролі вчителя

Abstract

The article analyzes and compares modern scientific sources and the Great Didactic of John Amos Comenius and thus interprets his psychodidactic ideas in the modern context. It is found that Comenius' psychodidactic ideas are nowadays effectively interpreted in the context of two concepts: universal education, that is without coercion (the imitation of nature; the introduction of inclusive education; an individual approach to every child) and the importance of teachers (the subject-subject interaction between the teacher and pupils; a humanistic approach to teaching; pedagogy of partnership; pedagogy of success). Based on the analysis of Comenius' psychodidactic ideas, the relevance of approaches proposed by the educator is justified. Consequently, the trends in the modern development of the educational environment and its future prospects are determined. It is proved that the leading psychodidactic ideas of John Amos Comenius serve as the basis for the current concept of the new Ukrainian school, which is actively implemented today.

Keywords: John Amos Comenius, the Great Didactic, psychodidactic, the concept of universal education, the importance of teachers

Суспільно-політичні та економічні процеси в Україні вимагають нового педагогічного бачення проблем національної освіти. Сучасна школа покликана розвивати демократичну культуру, формувати необхідні для проживання в європейському суспільстві компетентності. Вони передбачають володіння не тільки певним багажем знань, а й уміння критично їх осмислити, продуктивно використовувати, самостійно поповнювати, збагачувати. У пошуках шляхів вирішення проблем учені, вчителі-практики, організатори й управлінці освітньої галузі аналізують історичні ідеї вітчизняних педагогів, досвід зарубіжних наукових шкіл. До таких праць класиків педагогічної науки безумовно належить Ян Амос Коменський (1592–1670). Його педагогічна творчість є неоціненним внеском у світову педагогічну науку. За висловом відомого педагога-історикознавця Д. Лордкіпанідзе творчість Я. А. Коменського – це «загальнолюдське явище» (Лордкіпанідзе, 1970). У різні історичні періоди у спадщині Коменського вчені шукали відповіді на актуальні потреби педагогічної науки та практики. Водночас оцінка його доробку залежала від суб'єктивних чинників: ідеологічних, релігійних, культурно-освітніх і політичних. На думку К. Раумера: «Педагогічний ідеал Коменського настільки досконалий і повний, що всі новітні удосконалення виховання ще далеко не здійснюють його» (Раумер, 1875–1878). Тієї ж думки про Коменського К. Шмідт (Shmidt, 1880).

Аналіз коменіологічних праць науковців виявив, що проблема сприйняття спадщини видатного педагога українськими дослідниками різних історичних періодів знайшла своє висвітлення передусім у контексті вивчення, становлення та розвитку української педагогічної думки (Ткачук, 2014: 25–28). «Вивчаючи праці Я. Коменського, – писав С. Миропольський, ми не тільки знаходили в нього ті свіжі педагогічні ідеї, якими живе сучасний світ, а й проблеми, розв'язок яких належить майбутньому. Відкриті й опрацьовані ним начала педагогіки так глибоко правильні, що педагогічне вчення Я. Коменського є стрункою системою, складовими якої є суттєві частини нашої науки у сучасному її розвитку» (Миропольський, 156: 97–135). Я. Коменський, за переконанням С. Миропольського, «не тільки містить в собі Франка, Базедова і Песталоцці, елементи історичного розвитку педагогіки, він містить в собі глибокі основи і для подальшого майбутнього розвитку педагогічної науки» (Миропольський, 156: 97–135).

Низку проблем сучасної дидактики ретельно вивчали А. Алексюк (дидактика вищої школи) (Алексюк, 1998), В. Бондар (загальні

методолого-теоретичні питання) (Бондар, 2005), В. Буряк (організація самостійної роботи учнів) (Буряк, 2001: 49–51), В. Лозова (проблемне навчання) (Лозова, 2002: 101–118), О. Савченко (формування інтелектуальних умінь школярів; розвиток активності, самостійності й творчості учнів) (Савченко, 2012) та ін. Зазначені вчені зверталися й до періоду становлення та розвитку дидактичної науки, однак не узагальнювали психодидактичні ідеї Коменського.

Частково ідея характеристики психодидактичних ідей Я.А. Коменського була здійснена нами у окремії публікації (Osadchenko, 2017: 216–226). Проте значущий психодидактичний потенціал наукової спадщини Я. А. Коменського досі різноаспектно не досліджений.

Мета нашої статті – шляхом аналізу та порівняння сучасних наукових джерел й *Великої дидактики* Яна Амоса Коменського здійснити сучасну інтерпретацію його психодидактичних ідей.

Парадигма сучасного вітчизняного освітнього простору ґрунтована на концепції «Нова українська школа» (Концепція «Нова українська школа», 2018). Звісно, це – багатофункціональний документ. Він характеризує пріоритетні тенденції розвитку освіти України.

Використовуючи наукові методи аналізу, синтезу, порівняння вказаної Концепції, наукових здобутків сучасних науковців та *Великої дидактики* Я. А. Коменського, нами виокремлено дві домінуючі ідеї, що об'єднують зазначені праці: ідея вільного виховання, базованого на індивідуальному підході в освіті, та ідея значущості ролі педагога. Отже, саме ці ідеї видатного вченого досі інтерпретуються, актуалізуються у науковому просторі. Схарактеризуємо їх по черзі.

1. Ідея вільного навчання та виховання – без примусу

На титульному аркуші *Великої дидактики* видання 1657 р. зображений символічний знак з написом: «Omnia sponte fluant; absit violentia rebus». Це основна думка педагогічних поглядів Коменського, яку він обрав девізом для своїх дидактичних праць: «У всьому свобода і ні в чому насильства» (Коменский, 1989). Психологічної науки тоді ще не було, Коменський діяв на підставі власних спостережень за дітьми. Однак його міркування щодо мислення, волі та інших психічних процесів досі становлять значущий науковий інтерес.

Одним з найважливіших психодидактичних складників ідеї вільного навчання та виховання Коменського був **принцип**

природовідповідності (Лордкипанидзе,1970). Аналіз праць вчених, які досліджували спадщину Коменського (Миропольський, 1871: 97–135; Ткачук, 2014: 25–28), підручників з історії педагогіки (Шмидт, 1880), історії дидактик (Бондар, 2005; Савченко, 2012) свідчить, що більшість вчених були єдині в тлумаченні принципу природовідповідності Коменським: людина – частина природи. Природовідповідність означає відповідність виховання природі і тим закономірностям, що функціонують у ній, незалежно від нас. Оскільки людина є частиною природи (мікрокосм у макрокосмі), Коменський ставив питання про відповідність природі у широкому розумінні (Коменський,1989).

Він закликав поважати особистість дитини, враховувати її природні особливості, розвивати пізнавальні задатки. Процес освіти мав бути так організований для учнів, наголошував мислитель-педагог, «щоб можна було довести їх до вершин наук без труднощів, нудоти, гримання і биття, а ніби граючись і жартуючи» (Коменський, 1940). Нинішня школа «максимально враховує права дитини, її здібності, потреби та інтереси, на практиці реалізуючи принцип дитиноцентризму» (Концепція «Нова українська школа», 2018).

Принагідно пригадаємо, що виховні зусилля Коменського були спрямованими не лише на розвиток окремих обдарованих осіб, а на просвіту загалом людства: від талановитої до розумово відсталोї дитини і каліки, адже «<...> всіх треба вести до того, щоб вони, належним чином ввібравши в себе науку, добродетель і релігію, могли з користю пройти теперішнє життя і достойно підготуватися до майбутнього». А коли ми дозволимо розвивати свій розум тільки деяким, виключивши всіх інших, то будемо несправедливі до тих, хто має ту ж саму природу, – так проголошував він велику мету загальної освіти (Коменський, 1940). У розмові зі своїми опонентами, які стверджували, що не з кожного шматка дерева виходить Меркурій, він говорив, що з кожної людини виходить людина, якщо тільки її не псувати (Коменський, 1940). Педагог-мислитель не бачив у «різноманітності розумів», тобто, в індивідуальних особливостях дитячої душі, в здібностях людей жодної перешкоди до навчання всіх усьому, всебічно. Коменський висунув ідею компенсації за допомогою виховання і навчання природних недоліків людей: «Сліпих, глухих, недорозвинених потрібно прилучати до культури і навіть з особливим старанням, зважаючи на їх більшу потребу у нашій допомозі, бо їхня природа через внутрішні недоліки менше здатна допомогти сама собі» (Коменський, 1940). Таким чином,

Йдеться про ще один напрям принципу природовідповідності освіти – **інклюзивне навчання** (звісно, без уживання терміну Коменським). Нині інклюзивна освіта – глобальне освітньо-соціальне питання, зафіксоване у провідних нормативних документах (Концепція «Нова українська школа», 2018).

Типологія учнів побудована ним за принципом виявлення різних індивідуальних особливостей у навчальній діяльності: якість розуму: гострий чи тупий; темп розумової діяльності: швидкий чи повільний; ставлення до навчання – діти допитливі, прагнуть до знань, і байдужі до знань, не допитливі; прояв рис характеру в навчальній діяльності – слухняні, злі, добрі, вперті тощо. Відповідно до вказаних критеріїв, Коменський виділяє шість типів учнів, даючи рекомендації щодо індивідуального підходу до них. Сутність сказаного видатний педагог зводить до висловлювання Плутарха: «Якими діти народжуються, це не від кого не залежить, але, щоб вони шляхом правильного виховання стали хорощими – це в наших руках» (Коменський, 1940).

Таким чином, говорячи про мету і завдання навчання та виховання, Коменський акцентував **на індивідуальному підході** до кожної дитини як психодидактичних засадах успішності цього процесу. Він пропонував враховувати вікові особливості дітей, хоча і не розкривав цих особливостей в деталях і подробицях. Це переформується із сучасною педагогікою: у кожній дитини свій час дозрівання, успіхи кожного треба порівнювати з його ж попередніми результатами, проте не з успішнішими дітьми (Кремень, 2011: 33–34). Рекомендаціями запроваджуваної Концепції зазначено: «<...> суттєво покращують результати навчання такі засоби персоналізації навчального досвіду, як робота за індивідуальними планами, окремими навчальним траєкторіями, у рамках індивідуальних дослідницьких проектів», «У навчанні будуть враховані вікові особливості фізичного, психічного і розумового розвитку дітей» (Концепція «Нова українська школа», 2018). Звертаємо увагу на той факт, що поняття «психологія» у часи Коменського не було виокремлено, проте саме психологічним аспектам дидактичного процесу (психодидактичним) видатний педагог повсякчас приділяв наукове значення.

Предметом світового дослідження нині є діти покоління Y, або «діти тисячоліття», які народилися між 1990 і 2000 роками. Їхні погляди, спосіб життя кардинально відрізняються від старших поколінь. Життя для них – це постійне творення, гармонія між зароблянням коштів,

пізнанням нового, самовдосконаленням, грою та розвагою. Для них немає чіткого розмежування між роботою, навчанням і відпочинком. Робота не обов'язково має бути серйозною і нудною. На підході покоління Z. Сучасні діти значно відрізняються від попередніх поколінь. Вони не обов'язково будуть поділяти погляди старших. Отже, маємо запропонувати майбутнім поколінням українців школу, яка буде для них сучасною (Концепція «Нова українська школа», 2018).

Головне завдання здійснюваної модернізації освітньої системи України, послуговуючись думкою В. Кременя, «максимально наблизити навчання і виховання до конкретних здібностей дитини, її сутності» (Кремень, 2011: 33–34), орієнтація на потреби учня в освітньому процесі, дитиноцентризм; новий зміст освіти, заснований на формуванні компетентностей, потрібних для успішної самореалізації в суспільстві; педагогіка, що ґрунтується на партнерстві між учнем, учителем і батьками; наскрізний процес виховання, який формує цінності; умотивований учитель, який має свободу творчості й розвивається професійно; нова структура школи, яка дає змогу добре засвоїти новий зміст і набути компетентності для життя; сучасне освітнє середовище, що забезпечить необхідні умови, засоби і технології для навчання учнів, освітян, батьків не лише в приміщенні навчального закладу (Концепція «Нова українська школа», 2018). Отже, психодидактичні гасла видатного педагога успішно інтерпретуються у чинних освітніх документах у контексті реалізації ідеї вільного навчання та виховання – без примусу. Реалізація вказаної ідеї конкретизується в інтерпретації таких психодидактичних поглядів Я. А. Коменського (без уживання у творах Коменського термінів «інклюзивний» та «індивідуальний»): пріоритетність принципу природовідповідності; запровадження інклюзивного навчання; індивідуальний підхід до кожної дитини.

2. Ідея значущості ролі педагога

«Коли *учителі* будуть привітні і ласкаві, не будуть відштовхувати від себе дітей своїм суворим поведінням, а будуть приваблювати їх своєю прихильністю, манерами і словами <...>, тоді вони легко завоюють їх серце так, що дітям буде приємніше бути в школі, ніж вдома» – наголошував свого часу видатний педагог (Коменський, 1940: 126–127).

Збереження індивідуальності дитини, її унікальності, різнорівневості у здібностях і можливостях, інтересах та прагненнях потребує сприйняття і усвідомлення учительством на прикладному рівні суб'єкт-суб'єктних стосунків учителя й учнів, що мають гуманний, педагогічно доцільний характер. Зауважимо, що Коменський розглядав освітній процес суб'єктним: «<...> мистецтво навчати і вчитися <...>» (Коменський, 1940: 126–127). У такій взаємодії вчителі і учні найяскравіше виявляють себе, глибше пізнають один одного, досягають взаєморозуміння. Завдяки суб'єкт-суб'єктним взаєминам учень усвідомлює сенс власного життя і діяльності, визначає особистісну траєкторію розвитку, розробляє і реалізує плани на майбутнє.

Проблема суб'єкт-суб'єктних стосунків учителя і учнів в сучасних умовах значно актуалізується, що зумовлено такими чинниками: подальшим зростанням людського фактора, стрімким переходом від індустріального суспільства до інформаційного; демократичними тенденціями і процесами, реалізацією національного проекту «Відкритий світ», системи національного патріотичного виховання; завданням побудови максимально індивідуалізованої виховної й освітньої траєкторії учня, створення і використання сучасного педагогічного середовища; необхідністю розроблення й оперативного впровадження інноваційних, практико орієнтованих результатів педагогічної науки, технологій і перевіреного передового досвіду вчителів (Бойко, 2012: 3–17).

Практика свідчить, що у процесі педагогічної взаємодії високого рівня відбувається повне саморозкриття здібностей і можливостей учнів, а також педагогічної компетентності вчителів. На основі сформованих освітньо-виховальних стосунків досягається такий рівень «спільності», за якого між учасниками педагогічного процесу зникають авторитарне домінування, емоційна напруженість та недовіра, відбувається взаємне прийняття індивідуально-психологічних параметрів один одного, з'являється уміння стати на місце інших, ідентифікуватися з ними. У сучасних соціокультурних умовах педагог покликаний на основі суб'єкт-суб'єктних стосунків формувати не лише пізнавальну, а й емоційно-вольову й мотиваційну сфери дітей, здатність їхньої самореалізації. «Якщо вчитель став другом дитини, якщо ця дружба осяяна благородним захопленням, поривом до чогось світлого, розумного, у серці дитини ніколи не з'явиться зло», – цитата В. Сухомлинського, співзвучна ідеям

Коменського. Цю цитату обрано одним із гасел Концепції «Нова українська школа» (Кремень, 2011: 33–34).

Отже, найважливішим аспектом сучасної інтерпретації психодидактичних ідей Я.А. Коменського у контексті реалізації ідеї значущості ролі педагога є **суб'єкт-суб'єктні стосунки учителя і учнів**.

«Якщо не буде любові – при всіх наших інших працях ми залишимося просто гризунами, що забралися до норм своєї суєти» (Коменський, 1989). Гуманні суб'єкт-суб'єктні стосунки мають пронизувати всю систему освіти, що є прогресивною світовою тенденцією і об'єктивно притаманною нашому народу, оскільки гуманність є характерною рисою української ментальності.

На нашу думку, характер суб'єкт-суб'єктних стосунків залежить від того, наскільки гуманною є позиція вчителя, і передбачає: його самовіддану працю; повагу і віру в кожную особистість дитини; увагу, допомогу у труднощах людського становлення; об'єктивність в оцінюванні дій своїх і учня; винятково вдумливий, самокритичний аналіз своєї діяльності тощо. Гуманізм – це результат великої і тривалої роботи педагога над удосконаленням своєї професійної компетентності. Як зазначав В. Сухомлинський, «Сердечність, теплота, доброзичливість у ставленні до дитини – те, що можна назвати загальним словом *доброта*, є наслідком тривалої роботи педагога над самовихованням почуттів» (Сухомлинський, 1977: 292–308).

Отже, гуманізм – елемент педагогічного мислення, що характеризується зміною поглядів на дитину як суб'єкта взаємодії, на формування неповторної індивідуальності якою вона спрямована. **Гуманізм** є основним аспектом сучасної інтерпретації психодидактичних ідей Я. А. Коменського у контексті реалізації ідеї значущості ролі педагога.

На основі аналізу наукових джерел (Бех, 2004: 5–15; Бойко, 2012: 3–17; Савченко, 2012) нами встановлено, що педагогічна взаємодія відбувається на трьох рівнях: співпідпорядкування, співробітництво, співтворчість. Співпідпорядкування – це стосунки, побудовані на строгому дотриманні нормативних прав і обов'язків учасників освітнього процесу.

Співробітництво (партнерство) – це взаємодія, ґрунтована на співпідпорядкуванні, але за якої вчитель і учень об'єднані як рівноправні партнери спільним діалогом, спрямованим на успіхи в навчанні й вихованні. Вони обоє – суб'єкти освітньої діяльності: «У взаєминах суб'єктів немає ніякого принципового привілею у мого

приватного «Я». Тому відносини між «Я» зворотні» (Абульханова-Славская, 1989). Співробітництво передбачає зацікавлене одержання нових для учнів знань. Стан кожного партнера – задоволеність учителя і успіх учня – це їхнє загальне досягнення.

Найвищим рівнем взаємодії вчителя і школярів у процесі формування освітньо-виховальних стосунків є співтворчість, яка передбачає співпідпорядкування і співробітництво, при якому всі суб'єкти об'єднані творчим діалогом – пошуком нового у змісті й засобах навчання і виховання з метою активного саморозвитку та самовиявлення особистості кожної дитини. Також реалізуються наявні і потенційні можливості учителя.

У цілеспрямованому розвитку стосунків від співпідпорядкування до співробітництва і співтворчості закладено можливості успішного інтелектуального й емоційного становлення кожного школяра, а також виявлення багатства ресурсів учительської компетентності, арсеналу педагогічних засобів і вдосконалення особистісних якостей педагога. Недосконалість взаємодії викликана недостатньою кількістю сучасних підручників, необґрунтованістю ціннісних орієнтирів учнів, браком відповідних програм з виховання, єдиних вимог до вчителя і чітких правил поведінки учнів, шляхів і засобів їхньої соціальної адаптації й захисту. Ми погоджуємось з позицією тих науковців (Бойко, 2012: 3–17;), які, обґрунтовуючи рівні педагогічної взаємодії, не зводять в абсолют поняття «рівність» (учня і педагога) і «повна свобода» (дітей), особливо як умови і основи підходу до виховання особистості. Історичний досвід, від розділу XXVI «Про шкільну дисципліну» *Великої дидактики* (Коменський, 1989) до настанов Сухомлинського про дисципліну (Сухомлинський, 1977: 292–308), свідчить, що неспроможність теорії «вільного» виховання насамперед полягала саме у визнанні «свободи» стосунків як початкової позиції школи, їхньої свободи від головних норм моралі, суспільних відносин і запитів життя. Тому ми розглядаємо рівні взаємодії учителя і учнів не ізольовуючи співробітництво і співтворчість від співпідпорядкування, і тим більше не протиставляючи їх. Я. А. Коменський майже чотири століття тому наголошував, що школи мають бути «справжніми майстернями людей, в яких <...> розум учнів освічувався б блиском мудрості, <...> душі і дії їхні спрямовувалися би до загальної гармонії добродійності <...>» (Коменський, 1940). Нині в основі педагогіки партнерства – «спілкування, взаємодія та співпраця між учителем,

учнем і батьками. Учитель має бути другом» (Концепція «Нова українська школа», 2018). «Якщо вчитель став другом дитини, якщо ця дружба осяяна благородним захопленням, поривом до чогось світлого, розумного, у серці дитини ніколи не з'явиться зло», – писав Василь Сухомлинський (Сухомлинский, 2012). Нова школа працюватиме на засадах «педагогіки партнерства». В основі педагогіки партнерства – спілкування, взаємодія та співпраця між учителем, учнем і батьками. Учні, батьки та вчителі, об'єднані спільними цілями та прагненнями, є добровільними та зацікавленими односторонніми, рівноправними учасниками освітнього процесу, відповідальними за результат (Концепція «Нова українська школа», 2018).

Отже, ще одним аспектом сучасної інтерпретації психодидактичних ідей Я. А. Коменського у контексті реалізації ідеї значущості ролі педагога є **застосування педагогіки партнерства**.

Принагідно зауважимо, що Коменський розглядав освітній процес тільки продуктивним: «<...> навчати з певним успіхом, так, щоб неуспіху бути не могло <...>» (Коменський, 1940). Почуття успіху має вирішальне значення у психічному розвитку індивіда, оскільки воно безпосередньо пов'язане з його природною активністю як основою породження майбутніх видів діяльності й життєдіяльності загалом. Для розвитку людини, результативного виконання нею будь-якої діяльності, необхідна наявність постійної системи стимулювальних та спрямовувальних підкріплень. У їх ролі особливо ефективно виступає успіх, який дає сили, віру і можливість подолання перешкод, створює основу для формування адекватної самооцінки, забезпечення творчого самопочуття людини. Перебіг учіння ефективніший і дає якісніші результати, якщо в учня є глибокі мотиви. У їх низці чільне місце належить прагненню до успіху. Звідси випливає, що орієнтація на успіх повинна виступати необхідною умовою побудови будь-якої ефективної педагогічної системи: «<...> треба насамперед збудити в учнів серйозну любов до заняття <...>» (Коменський, 1989).

В умовах утвердження в Україні ринкових відносин, в основі яких закладено конкуренцію їхніх суб'єктів, кардинальної трансформації зазнав соціальний попит на педагогіку успіху: якісна освіта ототожнюється з конкурентоспроможністю людини. Єдність радості за себе та інтересу людини до себе приводить до розвитку самоповаги, почуття власної значущості. У міру того, як переживання суб'єктом радості осмислюється, усвідомлюється, воно перетворюється у почуття гордості

за себе. Успіх в освітньому процесі є могутньою рушійною силою розвитку і реалізації потенційних можливостей учнів: цей висновок визнається нині однією з педагогічних аксіом (Ткачук, 2014: 69–71).

Таки чином, аспектом сучасної інтерпретації психодидактичних ідей Я. А. Коменського у контексті реалізації ідеї значущості ролі педагога є також **застосування педагогіки успіху**. Загалом реалізація ідеї значущості ролі вчителя конкретизується в інтерпретації таких психодидактичних поглядів Я. А. Коменського (без уживання у творах Коменського понять «суб'єкт-суб'єктні стосунки», «гуманізм», «педагогіка партнерства» та «педагогіка успіху»): суб'єкт-суб'єктні стосунки учителя і учнів; гуманізм педагога; застосування педагогіки партнерства; застосування педагогіки успіху.

Отже, шляхом аналізу та порівняння сучасних наукових джерел й *Великої дидактики* Яна Амоса Коменського нами здійснено сучасну інтерпретацію його психодидактичних ідей. Обґрунтовано, що психодидактичні гасла видатного педагога успішно інтерпретуються у чинних освітніх документах та на практиці у контексті реалізації двох ідей: ідеї вільного навчання та виховання – без примусу (пріоритетність принципу природовідповідності; запровадження інклюзивного навчання; індивідуальний підхід до кожної дитини) та ідеї значущості ролі вчителя (суб'єкт-суб'єктні стосунки учителя і учнів; гуманізм педагога; застосування педагогіки партнерства; застосування педагогіки успіху). Констатовано, що провідні психодидактичні ідеї Я. А. Коменського закладені в основу чинної Концепції «Нова українська школа», що нині активно реалізується.

Як бачимо, аналіз лише окремих наукових положень педагогічної спадщини Коменського дає нам підстави стверджувати, що його освітні ідеї співзвучні з сучасністю і мають важливе значення для розвитку різних закладів освіти в Україні. Побудова національної школи у відповідності з ідеями та принципами видатного педагога-мислителя нині є ідеалом. Звернення до психодидактичної спадщини Я.А. Коменського дає можливість об'єктивно розглянути концептуальні засади педагогіки та визначити й аргументувати нову освітню парадигму з урахуванням історично напрацьованої теорії й практики організації освітнього процесу.

Наразі обсяг статті не дозволяє нам вдатися до подальшого аналізу психодидактичних ідей Яна Амоса Коменського з точки зору їх сучасної інтерпретації. Зазначене є перспективою подальших досліджень.

Бібліографія

- Алексюк А.М., *Дидактика*, Київ: Либідь, 1998. 560 с.
- Абульханова-Славская К. А., *Философско-психологическая концепция С.Л. Рубинштейна*, Москва, 1989, 243 с.
- Бех І.Д., *Педагогіка успіху: виховні втрати та їх подолання*, Педагогіка і психологія, 2004, № 4, с. 5–15.
- Бойко А., *Суб'єкт-суб'єктні відносини – теоретико-методичні основи підготовки й діяльності вчителя*, Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць. Спецвипуск 8, Ч. 1, Слов'янськ, 2012, с. 3–17.
- Бондар В., *Дидактика*, Київ, 2005.
- Буряк В. К., *Самостійна робота як вид навчальної діяльності школяра*. Рідна школа, 2001, № 9, с. 49–51.
- Коберник О. М., *Психолого-педагогічне проектування виховного процесу в сільській загальноосвітній школі*: автореф. дис. докт. пед. наук: 13.00.07. Ін-т педагогіки АПН України, Київ, 2000, 34 с.
- Коменский Я. А., *Великая дидактика*. Педагогическое наследие, Москва, 1989.
- Коменский Я. А., *Великая дидактика*. СПб: Типография А. М. Котомина, 1875. Приложение к журналу «Наша Начальная Школа» на 1875 год.
- Коменський Я. А., *Велика дидактика*, Харків, 1940, 248 с.
- Концепція «Нова українська школа»*, <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/12/05/konczepczya.pdf> – Назва з екрану.
- Кремень В. Г., *Філософія людиноцентризму – шлях змін і розвитку*. Директор школи, ліцею, гімназії, 2011, № 4, с. 33–34.
- Лозова В.І., *Стратегічні питання сучасної дидактики*, Харків: «ОБС», 2002, Ч. 1, с. 101–118.
- Лордкипанидзе Д.О., *Ян Амос Коменский (1592–1670)*, Москва: Педагогика, 1970, 440 с.
- Миропольский С.И., *Ян Амос Коменский и его значение в педагогике*. Журнал Министерства Народного Просвещения, 1871, № 156, с. 97–135.
- Osadchenko I., *Psychodidactic ideas of J. A. Comenius: from history to the present*, Barbara Sitarska (red.), „Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne,

- seria pedagogika”, tom IV, *Współczesne recepcje Jana Amosa Komeńskiego/ Contemporary Perceptions of John Amos Comenius, część II: Europejskie recepcje Jana Amosa Komeńskiego / European perceptions of John Amos Comenius*, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Siedlce, 2017, P. 216–226.
- Раумер К.Г., *История воспитания и учения от возрождения классицизма до наших дней*: Ч. 1–2, Москва, 1875–1878.
- Савченко О.Я., *Дидактика початкової освіти: підручник*, Київ: Грамота, 2012, 504 с.
- Сухомлинский В., *Сердце отдаю детям / авт. предисл. О. В. Сухомлинская*. Харьков: Акта, 2012, 563 с.
- Сухомлинський В.О., *Як любити дітей*. Вибрані твори, В 5-ти т. Т.5, Київ, 1977, с. 292–308.
- Ткачук Л.В., *Я.А. Коменський про успіх у навчанні*. Folia Comeniana: вісник Польсько-української науково-дослідної лабораторії дидактики імені Я. А. Коменського / гол. ред. Осадченко І.І. Умань, 2014, с. 69–71.
- Ткачук М., *Співзвучність ідей Я. А. Коменського та представників української педагогічної думки другої половини XIX – початку XX століття щодо змісту національного виховання*. Історико-педагогічний альманах, 2014, № 1, с. 25–28.
- Шмидт К., *История педагогики*: в 4 т. Т. 3, Москва: Солдатенков, 1880, 760 с.